

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՌԻՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏԳԻՏԱԿԱՆ

Ե. ՅԱՐԻ 1891

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 դր.:
Վեցամսեայ՝ 6 ֆր. ոսկի — 2 դր. 50 կ.:
Միկ թիւ կ'արժէ 1 ֆր. — 50 կոպ.:

ԹԻՒ 1 ՅՈՒՆԻՍԻՐ

ՌԻՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒԳՐԱԼԻՍ

ԵՒ

Տ Փ Ղ Ի Ս

Պաշկաստանի եւ Ռուսաստանի մէջ գլխաւորաբար բաժանուած է այսօր Հայն: Դ. Պոլիս ու Տփղիս Հայոց մաւաւորական եւ տնտեսական կենդանոններն են ըմբռնուած:

Հատ քիւնր կան որ այս չգիտնան: Բայց իմ կարծեօք, եթէ այս իրողութիւնը ճիշդ է Կ. Պոլիս կամ Տաճկահայոց համար, ոչ նշնչափ ճիշդ է Տփղիսի համար: Կ. Պոլիս ամենայն մասամբ Տաճկահայոց մասադական կենդանոն է: Գրադէտ, ուսուցիչ, ուսումնական, բոլորը հաւաքուած են ի Կ. Պոլիս, եւ բուն Հայաբնակ գաւառները՝ գրեթէ ոչինչ կայ այն մտաւոր յոյժերէն: Այս փիճակը հետեւանք է Կենտրոնացման (centralisation), որ մի սկզբունքի, օրինաւոր իրողութեան եւ հաստատուն զրուծեան ձեւ է առած առհասարակ տաճկա-

բնակ Հայոց մէջ: Այս սկզբունքն, այս դրութիւնն է՝ որ այնչափ յետաձգած է Տաճկաստանի գաւառացւոց մտաւոր յառաջդիմութիւնը: Պոլսոյ մէջ խմբուած՝ մեր եկեղեցական եւ ախարհական ուսումնականները՝ միայն այս քաղաքին, այսինքն՝ Պոլսոյ հայ հասարակութեան, կամ շատ շատ՝ պոլսաբնակ քանի մի գաւառացիներու զարգացման յոյժ կու տան. եւ աւելցուկները, սեղանի փշանքը միայն կ'ուղարկուին այն տեղերէն՝ ուր համեմատաբար շատ աւելի մեծ կարօտութիւն կայ նոյն յոյժերուն:

Հատ պատճառներ կան իրաց այս փճակին, զորոնք աւելորդ է մի առ մի յիշատակել: Պարագայից բերամբն՝ Տաճկահայոց համար Կ. Պոլիսն այն է, ինչ որ մենք նկարագրեցինք: Բայց ցաւալին այն է՝ որ կենդանացման դրութիւնն դեռ հաշտ աչքը կը դիտեն Կ. Պոլսեցիք, մանաւանդ պաշտօնական մարմինները. (բացառութիւններն զգալի թիւ չեն կազմեր.) ուր որ Տփղիսի մէջ միշտ մեծ զայրոյթ կ'ազդէ այս դադախարը: Մտաւոր յոյժերու ի Տփղիս հաւաքումը սարսափով կը տեսնեն այստեղ, եւ ամէն անգամ որ "նախընթիւն" մի կու գայ ի Տփղիս բնակիչու, հայ մամուլն ահագին աղմուկ կը յարուցանէ: Ամէն մի նոյնօրինակ դէպք՝ գաւառաց նկատմամբ կողոպուտ կը համարի: Նրկիրի մ'ընդհանուր ժողովրդական զարգացմանն սկզբունքը փրկարար միջոց է: Գաւառական քաղաքներու մէջ տեսակ մի մտաւորական գործունէութեան

2/27

կազմակերպութիւնն անհրաժեշտ է գաւառացի մասնակի յառաջդիմութեանն համար, եւ այս մասնակիներէն կազմուած հաւաքական յոյժն է որ ընդհանուր քաղաքացում յառաջ կը բերէ: Ընդ հակառակն կենդրոնացման գրութիւնը գաւառացի ջլատիւն է, կրօնը որդն է, որ զանոնք միշտ տկար, միշտ կաղ կը թողու, եւ ամէն գէպքի մէջ կրաւորական դեր կատարելու կ'ենթարկէ:

Այս գրութեան՝ նոյն իսկ քաղ կրթեալ երկիրներու մէջ զգալի է ազդեցութիւնը, թող թէ մեզ նման կիսակրթ ազգի: Գաղղիա, օրինակի համար, իւր բոլոր հոգն ամփոփած, իւր բոլոր մտածութեանց առարկայ է գրած իւր մայրաքաղաքն՝ զփարիզ: Բովանգակ Գաղղիա կենդրոնացած է փարիզի մէջ: Ամբողջ երկիրը մայրաքաղաքին մոտաւոր ուժոյն ներքեւ է: Ոչ այսպէս ի Գերմանիա: Գերմանիոյ գաւառական, նահանգական քաղաքներն Բերլինէն չեն սպասել իրենց պատգամները՝ քաղաքակրթութեան մասին: — Այս վիճակիս հետեւանքն այն է՝ որ այսօր, ինչպէս յայտնի է, ժողովրդական կրթութիւնը շատ աւելի ընդարձակ հիման վրայ է հաստատուած, շատ աւելի զօրեղ է ի Գերմանիա, քան ի Գաղղիա: — Վերջին գաղղիական գերմանական պատերազմին մէջ, ասին հմուտ մարզիկ՝ յաղթութիւնը չափաւորապէս կ'ընդհատէ Գաղղիան:

Նշուշտ ծիծաղելի պիտի լինէր՝ այս օրինակն հանդիսացնել իբրեւ պատկեր Վալկասեան եւ Տաճկաստանի Հայոց, եթէ նկատել ուզէինք առաջնիւններ քաղաքակրթութեան վերին աստիճանին վրայ, իսկ միւսները դեռ սանդուղքին նոր մասեցած: Բայց միշտ ձիւղ կը ձնայ սա համեմատութիւնը՝ թէ Տաճկաստան, արդեւ Գաղղիոյ աշակերտեալք, Գաղղիացոց նման՝ միայն իրենց և Պոլսի ունին, ուր որ Ռուսահայոց քով Տիֆլիս չէ միայն՝ որ մտաւոր յոյժ կը խմբէ իւր մէջ: Տիֆլիսի գաւառացի մէջ մտաւոր շատ աւելի յոյժ կայ, քան և Պոլսոյ գաւառացի: Տաճկահայոց մէջ և Պոլսի գաւառ միայն մշտնադիմ է, որ կենդանութեան նշաններ ցոյց կու տայ, իսկ միւս քաղաքները մտաւորապէս անշարժ վիճակի մէջ են: Ընդ հակառակն այստեղ իրենն բոլորովին ուրիշ կերպարանք ունին: Մոսկուայէ եւ Պետերբուրգէ վրայ, — ուր բազմաթիւ են հայ ուսանողք իրենց ընկերակցութիւններով, եւ իրենց սեպհական հրատարակութիւններով, ուր կը բնակին հայ գրագէտներ եւ կը դասախօսեն հայ պրոֆեսորներ, — կան՝ Բագու, (որ ազգային ինչպէս նաեւ առեւտրական տեսակետով՝ կը գերազանց

միւսնիս եւ մասամբ զնոյն իսկ Տիֆլիս) Երեւան՝ որ ունեցաւ իւր քաղաքական, առողջապահական եւ մանկավարժական թերթերն: Ըրշայ, Գանձակ, Ախալքալա, Դառնիջեան, Նշեքսանդրապոլ, Արմաիր եւ այլն, որոնց եւ նոյն իսկ հասարակ գիւղերուն մէջ, (ինչպէս են Ագուլիս, Ըրշայէր, Գորիս, Մեղրի եւ այլն) պակաս չեն բարձրագոյն եւ միջնակարգ ուսում ստացած անձինք, բայց մանաւանդ կայ այնպիսի երիտասարդութիւն, որ վառվառ ոգւով միշտ կը յառաջադիմէ, եւ Ռուսահայ հասարակութեան ընտրելագոյն մասը կը կազմէ: Ռուսահայոց մէջ գաւառացի շրջանն է՝ որ բարոյական յոյժ կը գոյացնէ: Գաւառացիք են՝ որ կը հոգան բոլոր ազգային պէտքերը, թէ տեղականն եւ թէ այլրու: Նա է որ կը պահպանէ կենդանութեան յառեկացուցիչ տարրերը, լեզու, մամուլ, դպրոց եւն: Տիֆլիս, այն Տիֆլիսն որ Ռուսահայոց «Իսթաբլիկ»-ն է, ունեալ գասուն կենդանի կը համարուի, իւր տարրերը գաւառներէն կ'առնու: Ինչ որ կը գործուի Տիֆլիսի մէջ՝ ազգային, հասարակական, գրական, մտաւոր եւ նոյն իսկ առեւտրական շրջաններու մէջ, այնտեղ հաստատ կամ անցաւոր կերպով բնակող գաւառացիներու ձեռք է: մասի վրայ կարելի է համարել այն բուն Տիֆլիսեցի Հայերն, որոնք մասն աւանանս սոյն գործունէութեան մէջ: Այս պարագայն՝ խորթութեանց առիթ կու տայ երկուքին մէջ, որ երբեմն իօլ պալարի կը փոխուի: Տիֆլիսեցւոյ համար գաւառացին ուշադրութեան առարկայ, սոսկալի մրցակից եւ մեծագոյն յոյժն է. ուր որ և Պոլսեցւոյ համար գաւառացին՝ ինչ որ ալ լինի՝ միշտ Գրեշէ է: (Իբրեւ quantite négligeable) եւ ուրիշ ոչինչ: Գրեշէ բառը Պոլսիցիք գրեթէ ստեսակ մի արհամարհական ժպտով կը հնչեն, իբր թէ այդ մայրաքաղաքացեաց ոչ շատ հեռաւոր նախնիքն ալ նոյն Գրեշէն էր: չեն եղած:

Այս է և Պոլսոյ եւ Տիֆլիսի յայտն մասին իրարմէ տարբերութիւնը:

Իրաց այս վիճակին զօրեղագոյն ապացոյցը կը տեսնենք երկու կողման թերթերուն գաւառական թղթակցութեանցը մէջ: և Պոլսոյ հայ թերթերուն մէջ հազիւ ասուպներու նման կ'երեւան, եւ այն ալ դեռ վերջին տարիներս, գաւառական նամակներ՝ հեռու միակողմանի անձուկ են անկապ բովանդակութենէ. որ բնականաբար գորոշներուն մտաւոր անգարգացեալ վիճակին նշան է: Այս թղթակցութեանց մէջ շատ հազուադիւս են այնպիսիք, որոնք երկրին արեւտեսական եւ հասարակական յոյժերու զարգա-

ցումն ունենան ի նկատի, եւ բայց ի մասնաւոր, տեղական նշանակութիւն ունենալէ՝ ընդհանրին բուն հասարակական հետաքրքրութիւնը շարժեն: Եւ այս ամէնն անկէ յառաջ կու գայ՝ որ տաճկահայ գաւառները հետու են, զուրկ են փոքր ի շատէ կրթութեան ու զարգացած գասակարգէ: Ընդ հակառակն Տփղիսի թերթերուն մէջ երեւցած գաւառական լրժամկցութիւններն յայտարարեցին կը ցոյցընեն այն ինքնին ընտղ ու դատող ոգին եւ իւր շուրջը դիտելու ընդունակ միտքն՝ որ կայ եւ կը գործէ գաւառական տարեր մէջ, մղելով զայն միշտ դէպ ի զարգացում, դէպ ի անհաստատան եւ հասարակական ինքնաձանաչութիւն: Այս ամենայն անշուշտ կատարեալ չէ գեո. բայց երբ համեմատութեան գնէնք երկու կողմը, տարբերութիւնը շատ բացայայտ կերպով յերեւան կ'իջէ:

Ռուսահայք այժմ ինչպէս նիւթապէս՝ նոյնպէս եւ մատուրապէս՝ աւելի հասունացած, աւելի լաւ վիճակ ունին, որուն գլխաւոր պատճառներէն մէկն ալ այն է, որ Վաւկասիա՝ ամենայն ինչ Տփղիսէն չի սպասեր, ինչպէս միւս հայաքանակ գաւառներն ի Վ. Պոլսէ: Վաւկասիոյ գաւառները թէ՛ն սակաւաւթիւն, թէ՛ն ոչ կատարելապէս զարգացեալ՝ բայց ունին իրենց յատուկ տեղական ցոյժերը: Այսու հանգերձ՝ Ռուսահայ (Տփղիսի) մամուլն անդադար կը բողբոքէ՝ թէ գաւառները զուրկ կը մնան «Բուլկիէն» անդամներէ, եւ թէ սորա պէտքն որ իրենց գործունէութեան ասպարէզ ըստից կ'աւառները: Այս դրութեան մէջ, ինչ լեզու պիտի գործածէ, ինչ պիտի անէ Վ. Պոլսոյ մամուլը տաճկական գաւառաց նկատմամբ, որոնք ինչպէս վերն խօսեցանք, շատ աւելի թշուառ վիճակի մէջ են մտաւորապէս:

Ռուսահայոց այս առաւելութիւնը հետեւանք եւ ուղղակի, բայց ի արտաքին պատճառներէ, նոցա առած եւ սուսեմ ժողովրդական կրթութեան: Եթէ բաղդատութեանց բերելը երկու կողմէն ծխական, ժողովրդական դպրոցները, յայտնի կը տեսնուի՝ որ Ռուսահայոց ուսումնաւորանքն ծխական եւ թեմական աւելի բարձր են այնու, որ համեմատաբար աւելի դրական ուսում կ'աւանդեն, ազայոց աւելի յարմար եւ աւելի հիմնաւոր գիտելիքներ կ'ուսուցանեն: Վաւկասիոյ Հայոց ազգային դպրոցներուն մէջ, աշակերտը եւ աշակերտուհիք՝ չ'ուսուցանուին գիտութեան ընդհանուր սկզբունքն, սկսելով իրենց ծանօթ տեղւոյն կամ առարկային գիտութենէն եւ յառաջանալով մինչեւ աւելի բարձր, աւելի

հետաւորն՝ աստիճանաբար: Այս կերպ դրական կրթութիւնը մտաց մէջ կը տպաւորուի եւ հաստատուն կը մնայ, որով եւ նոցա ընդհանրակ կը լինին ինքնուրոյն դատելու, սեպհական դիտողութիւններ եւ ընտելութիւններ կատարելու, եւ իրենց ուսումը գործնական կենաց մէջ արժեքներնու: Ռուսահայք՝ այս իրենց աղգային, ժողովրդական կրթութեան մէջ մէկ գլխաւոր պակասութիւն ունին, որ շատ բուռն կերպով երեւան կ'իջէ: Կուքա չգիտեն ոչ միայն որեւէ եւրոպական լեզու (բայց ի գաղղիներէն ստուերանման ռուսներէն, որ կ'աւանդուի ձեմարանի եւ քանի մի թեմական դպրանոցներու մէջ) այլ եւ յետին աստիճան տկար են տեղական լեզուին, ուսերէնի մէջ: Ռուսաց լեզուին հմտութիւնը շատ թերի է Վաւկասիոյ Հայոց քով, ինչպէս շատ առիթներու մէջ նկատած եմ: Ի բաց առեալ այնպիսիներ՝ որ ուսական արքունի դպրոցներու, եւ յատկապէս գիւմրասիոններու եւ Եւֆրատ ուսումնարաններուն մէջ են առած իրենց կրթութիւնը, այսինքն ուսերէնի վրայ դաս առած են. միւս տեղական ուսումնաւարաններու մէջ հազուադէպ են այնպիսիներ, որոնք կարողանան քանի մի տող ուղիղ շարադրել ուսերէն լեզուն՝ եւ ճշով: Իսկ հասարակ ժողովրդական՝ ոչ թէ գրած՝ այլ նոյն իսկ խօսած ուսերէնն ստուգիւ շատ խղճալի է: Ռուսերէնը Վաւկասիոյ մէջ ոչ միայն գեո տարածուած չէ, արմատացած չէ, այլ նաեւ կան յետընկայ գիւղեր ու քաղաքներ, որոնց մէջ նորա գործածութեան ընդհանրացած չէ եւ ոչ արտաքին: Այս կողմէն բոլորովին տարբեր են Ցաճկահայք, որ իրենց պետական լեզուն աւելի լաւ կամ աւելի շատ կը խօսին, քան մայրենի լեզուն: Եթէ այս առաւելութիւն մի է Ցաճկահայք ասով կարող են պարծիլ:

Ինչ որ մեզ այստեղ պիտի առարկուի անշուշտ՝ մեր ինքնին կը խոտոտվանինք. այսինքն սորա գլխաւոր պատճառն այն է, որ Վաւկասիոյ վրայ Ռուսաց կատարեալ տիրապետութիւնը գեո տեսնակ տարիներ միայն կը հաշուի, ուր որ տաճկաբնակ Հայոց մէջ թրքականը դարերու շարունակութիւնն ունի: Բայց կայ ուրիշ կէտ մ'ալ: Պիտի զարմանայ արդեօք տաճկահայ ընթերցողն՝ եթէ մինչեւ անգամ ասեմ որ Վաւկասիոյ հասարակ ժողովրդեան մեծ մասին ուսերէնը չէ աւելի տվորակման օտար լեզուն, այլ դարձեալ թրքերէնը: Այս այսպէս է. եւ պատճառն յայտնի է: Վաւկասիոյ մէջ ալ Հայերը մեծաւ մասամբ թրքաց մէջ, թրքաց դրա-

ցութեամբ կ'ապրին. թող որ մեծ բազմութիւն մ'ալ Տաճկաստանէն գաղթած եկած է, որոնք թրքերէնի հմտութիւնն իրենց հետ են բերած, եւ իրենց դրացեաց հետ շարունակ գործածութեամբ կը պահեն միշտ: Բաց ասկէ՝ Կաւկասիոյ մէջ Ռուսաց պետական տնտեսական զարդոցները հազիւ քառորդ գարու գոյութիւն ունին: Այս վիճակն հարկաւ շատ երկար ժամանակ պիտի չտեսէ. վասն զի ռուսերէնի հմտութիւնը զարդոցայ յաւելմամբ՝ հսկայաբայլ յառաջ կ'երթայ: Այս պարզոցներէն ի՞նչեւ տարիներու երկար շարք չունին իրենց ետեւն, այսու ամենայնիւ բաւական ստուար թիւ կը կազմեն: Վերջին 25 տարւոյ միջոցին Ռուսերն այստեղ 880 ուսումնարան բացած են, որոնց մէջ համեմատաբար՝ աշակերտելոց մեծագոյն մասը Հայ են: Անոցմէ զամբ բուն հայկական տնտեսական ուսումնարանաց թիւն ալ 250ը կ'անցնէ, եւ այս վերջիններուս մէջ պարտաւորեալ է ռուսերէնի ուսումն 1885ի փետրուարի օրինաց համեմատ:

Պետական լեզուի գիտութեան տարածումը գոհացուցիչ եւ անհրաժեշտ է. նորա թերի կողմն այն է միայն, որ շատերու համար հայերէնի տեղն սկսած է բռնել, ոչ միայն դուրսն՝ այլ նաեւ ընտանեկան շրջանին մէջ: Այս մասին՝ գաւառները մեղադրելի չեն. բայց Տփղիս գերծ չի կրնար պահաւիլ այս մեղադրանքէն, Կ. Պոլիս եւս առաւել: Տփղիսի մէջ գաւառական տարրը, ինչպիսի բարձր դիրք ալ գրաւած լինի պաշտօնական կամ առեւտրական շրջանի մէջ, միշտ անաղարտ կը պահէ իւր մայրենի լեզուն, գրական կամ գաւառական: Բայց նոյնը չի կրնար ասուիլ բուն Տփղիսեցոց համար: Գարեբէ ի վեր Վրաց շրջանի մէջ ապրած, կատարելապէս կամ գրեթէ իւրացուցեր են տրաք բարբն ու վարբն, սովորութիւններն ու լեզուն: Տփղիսեցի Հայը Վրացիէն երկու բանով միայն կը զանազանի. իւր հայկական դիմաց գեագրութեամբն եւ իւր կեդեցւոյն. գուցէ գործնական կենաց ասպարէզին վրայ ալ փոքր ինչ պահած լինի գեղ. հայկական գործունէութեան ոգին՝ Վրաց անշարժութեան եւ անջան անդորր կենացն դիմաց: Տփղիսեցի Հայն իւր մայրենի լեզուն Բուլղարի չէ մոռցած երբեք, բայց փոխանակած է վրացերէնի հետ, այս վերջինը գործածական, սովորական լեզու առնելով իրեն, ինչպէս ի ի Կ. Պոլիս ասեալ կրէնէր: Այս կերպով ալ՝ տփղիսեան գաւառաբարբառը, զոր գրի առած եւ նորա ասպարէզ պահպանութեանը նպաստած է բուն Տփղիսեցի Պր. Գաբրիէլ Սունդուկեան, մեր ծանօթ թա-

սերագիրը¹, շատ բան ունի իւր մէջ վրացի՝ թէ բառ եւ թէ ոճ: Պ. Սունդուկեան՝ ըստ վկայութեան Մշակի՝ բնիկ Տփղիսեցոց մէջ միակ ծանօթ եղածն է գրական ասպարէզի վրայ: Ռուսահայոց միւս բոլոր ծանօթ եւ նորեկ գրագէտները գաւառացիք են. գաւառացի են մեծաւ մասամբ նաեւ անտեսական ուժոյ տէր Հայերը: Կ. Պոլիս ալ այս մասին, փոքր զանազանութեամբ, նոյն դրից մէջ է, ուր գրամական նաեւ գրական ոյժը գաւառներէն գաղթողներն են գրաւած մեծաւ մասամբ. միայն թէ Կ. Պոլսոյ այս գաւառացիք աւելի հին են իրենց բնակութեամբն ի Կ. Պոլիս՝ քան Տփղիսիները:

Վերջին տարիներս Տփղիսի Հայոց վերոյիշեալ վիճակն սկսած է յայտնի եւ զգալի կերպով բարեփոխիլ, ինչպէս նաեւ Կ. Պոլսոյ մէջ ալ: Նոր երիտասարդութիւնը ժամանակակից պահանջմանց ազդեցութեան տակ, ամօթ կը համարի իւր ազգային լեզուն փխտել, բայց ոչ թէ չեօտել: Փոքրիշատէ դիրք ունեցող եւ զարգացեալ համարուող Հայու մ'ընտանեաց մէջ վրացերէնն այժմ միայն ծառաներու հետ խօսելու համար է պահուած, (վասն զի ծառաները գրեթէ ամէնը Վրացի են)՝ եւ իբրեւ ընտանեկան սովորական լեզու ռուսերէնն է տիրած:

Այժմ ի Տփղիս, ռուսերէնն «Խոյնիւն» չիլի, համար այն է ինչ որ է Կ. Պոլիս, «Քրաւ» չիլի:

Կ. Պոլիս եւ Տփղիս իրեւ մօտաւոր ոյժերու կենդանի համեմատութեան բերելէն ետքը, հարկաւոր կը համարիմ նաեւ նոցա անտեսական ուժոյն վրայ խօսիլ, որ նոյնպէս, եւ գուցէ այժմեան նիւթական շահուց մրցման դարուս մէջ, աւելի ալ կարեւոր է:

Արդէն Հռոյտի անցեալ Սեպտ. ի համարին մէջ եւ ցոյց տուած էի Հայ հասարակութեան ոյժն ու ազդեցութիւնն ի Տփղիս՝ որ հետզհետէ աճելու ալ հետ է: Այս յոյժը նոյն հասարակութիւնը պարտական է մանաւանդ իւր խմբովին գործելու խելացի եղանակին, որուն առջեւ մասնաւորաբար ոյժեր կատարելապէս անջօր կը մնան մրցութեան:

Կ. Պոլսոյ հայ գրամատեսաբը մինչեւ այսօր չհասկացան՝ իրենց ոյժը խմբելով միասին գործելու օգուտները, չկրցան եւ ոչ մի մեծ եւ կարեւոր ընկերակցութեամբ իրենց դրամագրութիւններու ոյժն աւելցնել. ասպարէզը թողած են կատարելապէս Հրեայ, Յոյն եւ Եւրոպացի

¹ Հռոյտի Սեպտեմբ., 1888, Թ. 7, 8:

գրամատեարաց, Կ. Պոլսոյ գրամատեանց եւ ոչ մէկուն մէջ Հայոց խումբ մի կայ մասնակցող: Պետական Բանկը (Banque Impériale Ottomane)՝ ի բաց առնելով, որ եւրոպական Տիմարկութիւն է, միւս մասնաւոր գրամատեարէն (Բնաշէն Société Générale Ottomane, Banque de Constantinople եւ այլն), եւ ոչ մին Հայոց գրամագրութիւնը չհիմնաւած է ԲՆ մի կարեւոր ընդարձակ գործողութեան ձեռնարկու եղած են երբեք Կ. Պոլսոյ Հայք, եւ ոչ մի նշանաւոր առեւտրական ընկերութիւն կազմած: Իրարու անվստահութիւնն է պատճառ՝ թէ ընկերական, հաւաքական գործունէութեան ոգւոյ պակասութիւնը. բայց սա ստույգ է՝ թէ Կ. Պոլսոյ Հայ գրամատեարքն, որոնց ելեւմտական (financier) յոժը ոչ նուազ, այլ շատ աւելի է քան Տիփլիսի Հայոց գրամագրութիւնը, անկարող գտնուած են համախումբ գործելով, քոբային հրապարակին վրայ իրենց գրամի ուժոյն հաւասար ազդեցութիւն ձեռք բերելու: Նոյն իսկ մասնաւոր գրամատեար ալ Կ. Պոլսոյ Հայք համեմատաբար չունին այնչափ որչափ Տիփլիսեցիք: Յաւաքէ է տեսնել անշուշտ, որ 200.000 հոգւոյ ահագին բազմութիւնը՝ տնտեսական տեսակետով չէ ստացած այն դիմել Կ. Պոլսոյ հրապարակին վրայ, ինչ որ իրօք կարելի էր, եթէ նոքա կազմէին կարեւոր ընկերութիւններ եւ սովորէին հաւաքական յոժով գործել: Հարկաւոր է արդեօք կրկնել Հոս այն տարրական սկզբունքն՝ թէ ուր որ մասնաւոր անհատից յոժն անդօր է եւ տկար, հոն բազմութիւն անհատներու միացեալ յոժն է յաղմանաւոր:

Տիփլիսի մէջ, ինչպէս արդէն յիշած եմ, գրամական յոժը գրեթէ բացարձակապէս Հայոց ձեռքն է: Այստեղի երեք գրամատեարն ալ Աւետարանի Բանկ, Ժողովուրդի Աւելի Ընկերութիւն եւ Բազմային Ինքնագործ Ընկերութիւն՝ հիմնաւած են Հայոց գրամագրութիւնը, եւ նոցա վարչաւորութիւնը Հայոց ձեռքն է: Այս երեք գրամատեարն զատ՝ կայ նաեւ «Կայսերական Պետական բանկի բաժին», որ անշուշտ գլխաւոր տեղին կը գրաւէ, եւ «Ազնուականաց կալուածական բանկը», որ ազնուականներու կալուածներն գրաւ առնելով փոխ գրած կու տայ: Բոլոր հետեւ Տիփլիսի մէջ

Հայ ազնուականները սակաւաթիւ են համեմատութեամբ Վրաց, (որոնց Ռաւադներն ստուար խումբ մի կը կազմեն ընդ ամենը մէկ միլիոն Վրացի Ժողովրդեան մէջ)՝ ուստի այս վերջին Բանկը՝ կարելի է «Վրաց Բանկ» համարել, բայց սա՝ իր կանոնադրութեան համաձայն եւ ոչ մի առեւտրական եւ շահագործական ձեռնարկութեանց իրաւունք ունի մասնակցելու:

Տիփլիսի մէջ կան նաեւ երեք առանձնական Բանկային գրասենեակներ (comptoir de banque), որոնց երեքն ալ Հայոց են. Չիքոփոն, որ մասնաւորապէս Տիփլիսի ամենամեծ կալուածատէրն է, Խոփոփոն Եւքարտ Էս ընդ. եւ Պրիքոփոն Էս Էս Էս: —

Տիփլիսի վաճառականութիւնն եւս մեծաւ մասամբ Հայոց ձեռքն է, որուն արդիւնքն է անշուշտ, որ գրամագրութիւն եւ անշարժ կալուածաց մի նշանաւոր մասը նոցա կը վերաբերի: Ես չունիմ վիճակագրական տեղեկութիւն՝ թէ քանի՞ Հայ վաճառական ունի Կ. Պոլսոյ, բայց պաշտօնական տեղեկութեանց համեմատ՝ Տիփլիսի մէջ 49 վաճառականը կան աւազին եւ երկրորդ կարգի (1^ա և 2^ա разрядъ) որոնց 30ը Հայ են, իսկ ձեացածներն եւրոպացի, ուստ, վրացի, հրեայ, եւ այլն: 26մ հաշուէր մանր առեւտրականներն, որոնք երրորդ կարգի են: Եթէ համեմատութեան ղեկից այս թիւը Կ. Պոլսոյ Հայ վաճառականաց գումարին հետ, ակնհերեւ է Տիփլիսեցոց առաւելութիւնն, որ կը համեմատի ուղիղ՝ 1 առ 4: — Կ. Պոլսոյ 200.000 Հայ, իսկ Տիփլիս 45 — 50.000:

Այսչափս առ այժմ:

Բաթում:

Կ. ՏԻՖԻԼԻՍ

ՍՍՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՍՏՏՏԵՆ-ԿԱԼԼԻՍԹԵՆԵՍ (Pseudo-Callisthenes)
ՎՐԱՌՈՑ ԱՅԳՐԱՅԻՐԻ ՌԱՍԻՄՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

1.

Մոյոյն-կոյոյթ/ձենայ գիրքն ընդհանրապէս:

Հայոց հին մատենագրութիւնն՝ յանձնել միտք թարգմանութեան մատենագրութիւն է, որ սակաւ ժամանակի մէջ այնչափ գործ յառաջ բերած է, եւ այնչափ բազմաթիւ գրոց մէկեւ չէ լեզուաւ ամբարած, որ զարմանալի չէ թաղուած խորքերէն հնգահետեւ նոր գրոց լոյս ելլելը: Սակայն այս թարգմանութեան ոգին իւր գործունէութեան շրջանը շատ սրոշ գծերով սահմանած է. այն է՝

1 Այս առիթի վեմ կարող լուս անցնել այն եզրական լեզուագրութիւնն որ անցաւ «Որոգիւնից» մէջ Օսմանեան Բանկայի անուն տնտեսական որ քարձած եղած էր «Արտաւանի Բանկ», Պատմական այն է՝ որ «ստամանսկի» հեղինակը Նոյն տնտեսական փոխ էր առած առեւտրէն, ուր կ'ըսէ ՕՏՏՏՏՏՏՏՏՏՏ (կը գրուի օսմանսկի եւ կը հնչուի գուցէ առաւմական — օսմանսկան, օսմանսկան) (Ռուսերէնին անհասկալ տարեւանս Հայ արքայապետին եթէ անոց զար յոյնէին չէին կարող իմանալ թէ «Արտաւանի» Բանկ իրենց Օսմանեան Բանկն է: